

Nyerges Gábor Ádám

Prózai kérdések

ORBÁN OTTÓ: *BARBARUS UTAZÁSAI. ÚTIRAJZOK; REJTETT MŰKÖDÉS. ESSZÉK, CIKKEK, KISPRÓZÁK* [ORBÁN OTTÓ ÖSSZEGYŰJTÖTT PRÓZAI MUNKÁI I–II.]

A napokban egy baráti beszélgetés közben kérdezi tőlem egy kutató kolléga, hogyan ítélem meg Orbán Ottó prózairói-közirói-esszéista munkásságát, lírai életművének tükrében. Egyenrangú-e vele, melléhelyezhető-e? Nehezebb a kérdés, mint elsőre gondoltam volna, elvégre a múlt század egyik kiemelkedő életművét létrehozó szerzőt (értelemszerűen) elsősorban lírai teljesítménye alapján ítéljük meg, s helyezzük el a magyar irodalom koordináta-rendszerében. A kérdés mégis releváns, ugyanis prózai életműve nemcsak terjedelmét tekintve jelentős, hanem Orbán teljes alkotói pályájának értelmezése és értelmezhetősége szempontjából is kiemelt fontossággal bír. Elég csak megszívlelnünk az életmű talán legalaposabb ismerőjének, Dérczy Péternek nehezen vitatható megállapítását: „A legelső prózakötete azonban, mely 1972-ben látott napvilágot [...], rendhagyó és nagy jelentőségűnek is tartható abban a folyamatban, melyben a költő a hatvanas évek vége, hetvenes évek elejére kialakítja azt a hangot, nézőpontot, de talán jobb szó rá, hogy megtalálja ezeket, melyek majd hozzásegítik ahhoz, hogy ettől kezdve megteremtse a kortárs magyar költészet egyik legnagyobb életművét”. [Dérczy Péter, *Negyven év múlva*, Parnasszus, 2011/4, 34.]

Mindazonáltal közkeletű, s igen régóta elterjedt, általánosnak mondható attitűd az irodalomtudomány jeles képviselői [tisztelet a kivételnek] részéről úgy viszonyulni egyrészt az esszé műfajához, másrészt és kiváltképp költők esszéirői és egyéb prózaműfajokban való tevékenységéhez, mint valaminő illedelmes toleranciával szemlélendő, törvényszerűen keletkező melléktermékhez. Ezért is kiváltképp fontos vállalkozás a Magvető kiadóé, amelyben a 83 éve született Orbán Ottó születésnapjára időzítve [javarészt] összes prózai munkáját két vaskos kötetbe [*Barbarus utazásai; Rejtett működés*] foglalva jelentették meg. E gesztus által ugyanis olybá tűnik, hogy a kiadó legfeljebb a megjelentetés időbelisége által priorizálja az Orbán-életművet [érthető okokból az *Összegyűjtött műfordításokkal* [1998] még a szerző életében, majd közvetlen halála után az *Összegyűjtött versekkel* [2003] kezdve, s utánuk a – legnagyobb részben – kötetben megjelent prózai munkákkal remélhetőleg csak folytatva, nem lezárva a sort].

A megjelentetés mikéntje azonban számos általánosabb és prózaibb kérdést is életre hív. Kezdjük az utóbbiakkal. Jogosan merülhet fel ugyanis az olvasóban, hogy a mostani, két kötetes válogatás mi újat ad számára? Amennyiben még sehol máshol nem olvasható írásokra lenne kíváncsi: semmit. Ha kötetben eleddig meg nem jelent szövegekre, akkor egy rövidke, szovjetunióbeli utazást megörökítő útinaplóval szolgál jelen kiadás, mely eredetileg 2006-ban, a közreadó, Orbán Júlia kísérszövegével jelent meg a *Holmi* hasábjain [2006/10.]. De releváns az is, hogy mindaz, ami kimaradt – tehát akár egy esetleges levelezéskötet sziszifuszi és brutális mennyiségű filológiai munkája, akár egy a fontosabb interjúkat összefoglaló (fél-egy) kötet, esetleg, ami a legkézenfekvőbb lett volna, a szerző életében kötetbe nem foglalt, rövidebb írásai, cikkei, vitahozzászlásai és egyéb megnyilvánulásainak akár csak függelékként válogatott

szedete – nem most, az idén megjelentekkel együtt lett volna-e kiadásra ildomos? Az mindenesetre bizonyosan sajnálatos, hogy nem hogy akár csak szórványos jegyzetanyag, de még egy kísérőtanulmány vagy értelmező jellegű utószó sem került a kötetbe (hogy itt sem feltétlenül csak új keletű, szándékoltan a mostani megjelenéshez készítettendő munkára gondolhatunk, fölmerülhet Dérczy Péter korábban már idézett tanulmánya, illetve az ezidáig egyedüli Orbán Ottó-konferencián elhangzott néhány vonatkozó előadás, mondjuk Bodnár György, Faragó Kornélia vagy akár Angyalosi Gergely felszólalásaiból közreadott tanulmányváltozatok újraközlése [*Hungarológiai Közlemények*, 1997/1–2.]).

S itt jön a mindezekből e hasábokon számunkra talán legadekvátabbként felsejlő kérdés, miszerint érdemes-e mindezzel ennyit bibelézni? Ahhoz a kezdeti felvetéshez érek vissza tehát ezen a ponton, amivel kedves kollégám is mélyen elgondolkodtatott a napokban, nevezetesen, hogy a prózaíró Orbán Ottó működése önmagában mennyi relevanciával bír? Muzeális-e, az archiválással összefüggő-e a szempont – tehát: a fontos szerzők tollából (elvben) szinte minden fontos, az „Összegyűjtött bevásárlólisták” című kiadvány is bizvást bírna valaminő (legalább eszmei) létjogosultsággal –, avagy valóban közérdeklődésre méltán számot tartó, önértékükben is releváns írások (újból) közreadása-e ez az eseményszámba menő (noha néminemű, sajnálatos hiányérzetet is maga után hagyó) könyvmegjelenés?

Egyáltalán, ha prózai munkáiban (is) folyvást életről és irodalomról (noha e most is pusztán jelzésértékű szétválasztást többnyire elutasítva) beszélő Orbán Ottó narrációjától hipotetikusan elvlasztjuk (lásd: „*Ha Londonból Shakespeare-t kimerik? / Mi marad?*”) magát az általa kreált, primer irodalmi teljesítményt, mi újat mondhat, mi lényegeset mondhat nekünk (pláne évekkel-évtizedekkel az eredeti megjelenések után) ez a mostani korpusz?

Hogy ne csak költői kérdésekben beszéljek (lásd: „*De Londonból Shakespeare-t imerni ki meri k?*”), a válasz, röviden: rendkívül sokat. Az életmű alaposabb ismerőjét egyrésztől elgyönyörködtetheti (pláne Kabdebó Lóránt Orbánnal készített és 2016-ban megjelent életút-interjúját [*Szín pompás ostrom, lángoló házakkal*, 2016.] is hozzáemelve az Orbán-prózák szövegmatrixához) a lehetetlennek tűnő vállalkozás nagyfokú megvalósíthatósága: mégpedig, hogy műnem-, műfaj- és beszédhelyzet-függetlenül Orbán Ottó majdnem minden nyilvános megszólalásában (a szerzői intenció törekvésével összhangban) valóban zömmel ugyanaz a karakter szólal meg. [Emlegetett Indiai könyv-tanulmányában már Dérczy Péter is hasonló összefüggést pedzeget, még ha jóval kisebb korpuszról nyilatkozva is: „Érdemes összevetni az Indiai-könyv szövegeit a *Honnan jön a költő?* nagy, önéletrajzi esszéjével, hogy megértsük, mennyire azonos attitűdről van szó mindkét írásban”. I. m., 36.] Ennek a magára Orbán Ottóként hivatkozó versbeszélőnek, esszéírónak, nyilatkozónak és értelmiségi közszereplőnek egyrészt dacos, mi több, néhol szinte harcias, programszerűen vállalt és ambicionált önazonossága adja hitelét (lásd egyebek mellett Angyalosi Gergellyel folytatott, utóbbi által unikális módon megőrkített kvázi-vitáját: *Dialógus (?) a kritikával [Orbán Ottó verse kapcsán]* = Angyalosi Gergely, *Kritikus határmezsgyén*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999, 82–91.), másrészt pedig az a kérlelhetetlenül szigorú, aprólékos analízis, melynek nemcsak szimbolikus és konkrét, közelebbi és távolabbi környezetét, vitapartnereit (időben és térben is rendkívül mély merítéssel válogatva

őket), de egyszersmind saját magát is aláveti. [Ez utóbbinak csak egyik eszköze a már-már epitheton ornans-szerű értelmezői közhellyé nemesedett, folyvást emlegetett, kiapadhatatlannak látszó öniróniája.] Mindezek fényében talán (részben) új értelmet nyer Orbán Ottó azon egy-egy elejtett megjegyzése-utalása, melynek értelmében nagyszabású, önéletrajzi (de inkább: önértelmező) műegészsként tekint tulajdon *teljes* életművére – s önéletrajzon itt ismét nem pusztán a memoár műfajának önnarrációs törekvését ildomos értenünk, ahogy életműként sem csupán a versek összességét [talán épp a két, frissiben megjelent kötetet így, egyhuzamban, újra elolvasva látszik ez minden eddiginél pontosabban].

Az önéletrajz ez esetben nem pusztán egy konkrét személy életútja egyes állomásainak rögzítését és azok utólagos, értelmező kommentárjait jelenti ugyanis, hanem egy szemléletmód és világlátás több évtized alatt történő ki- és mindig továbbalakulásának történetét. Ennek egyik legszemléletesebb példája, ahogy Orbán egyik legfőbb hivatkozási pontjának a „bomba ül a kádban!”-esetet teszi meg (lásd mindkét kötetben is, számos említés által, de akár a *Színpompás ostrom, lángoló házakkal* életút-interjújában is). Maga az anekdota[szerűség] a konkrét, referenciális életrajz szempontjából pusztán a gyermekfejjel átélt ostrom hétköznapjainak egyik, abszurdításában jellemző epizódjaként volna [legfeljebb egyszeri] említésre érdemes. Középről megnézve azonban ezt az Orbán egyik kvázi „slágereként” újra és újra [minden esetben kicsit más megvilágításból, más fókusszal, hangsúlyokkal és mindig új fénytörésben] előszedett történetet, lényegessé egyedül [hogyan most újra megjelentetett esszékötete címével éljek] a *honnan jön a költő?* kérdés felől nézve válik: a jelenet az által nyeri el fontosságát, hogy a nyelv kifejezőképességének abnormalitása [akaratlan költőisége] mutatkozik meg a valós élet felfoghatatlan abszurdításának legplasztikusabb médiuma gyanánt. Orbán Ottó rendszerint ezen a szűrőn keresztül láttatja élete fontos vagy elsősre épp bagatellnek tűnő eseményeit, az egyes epizódokban rendre nemcsak egy, hanem általában is az ember felfejthetetlenül bonyolult működését kutatva.

Utazásai is, mint arra értelmezői egyike-másika, valamint saját maga is reflektál, legfőképp belső utazások, híres India-útikönyve talán épp az által válhatott kiemelkedően népszerű, sikeres művé, hogy nem a „szabályos” vagy klasszikus útirajzok sémáit követte. Főszereplője nem India, hanem az Indiával [több-kevesebb sikerrel] ismerkedő Orbán Ottó, ahogy letehetetlen mivoltát sem az innen, Kelet-Európából nézve még keletibb, egzotikus csodavilág már sokszor és sokak által megénekelt [számunkra] rabul ejtő furcsasága, hanem ennek a szellemi örökmozgó értelmiséginek ottani észlelései és [nem figyelmen kívül hagyandó: roppant szórakoztató, mulatságos és tanulságos] kalandjai *apropóján felmerülő* eszmefuttatásai eredményezik. Napjainkban, mikor [persze: mikor nem?] az eltérő kultúrák és identifikációs stratégiák kérdései a világpolitika aktualitásában is még inkább meghatározó fontosságúvá váltak, Orbán Ottó indiai, észak-amerikai vagy például szovjetunióbeli utazásai nyomán [szemünk láttára] megképződő határidentitása különleges aktualitással ruhazza föl utazó-utaztató műveit. Több helyütt és többen [ő maga is] értelmezték már Orbán Ottó „sugárzó, szilárd mag” képzetkörét, mely a saját, preferált identitáskonstrukciót egy mindig csak változásaiban-változataiban, tehát újabb és újabb tapasztalatok és ismeretek által változni mindig képes és akaró, de alapvetéseiben [mint mondjuk:

humanizmusa, demokratizmusa) stabil alapokon nyugvó képződményt láttatja. Ehhez a felfogáshoz nagyban hozzájárul az a szemléletmód, mellyel Orbán minduntalan több szempontot kíván egyszerre vizsgálni, a magáét folyton felülírva, alakítva, hozzápróbálva a mindenkori „másikhoz” vagy „másikakhoz”. Nem totális, nihilista relativizálás ez – ezért szavatul a mindezek mélyén „sugárzó, szilárd mag” –, de nem is a reakciós konzervativizmus megingathatatlan stabilitása. Az utazások esetén ilyen tapasztalat a nyugaton csóró keletinek, keleten gazdag, nyugati ficsúrnak feltűnő én önazonosságának megelégedése, akár épp abban, hogy: „ki tagadhatná például e kirakatok jelentőségét, annak a ténynek a jelentőségét ugyanis, hogy a jólét tanulható, ha mód van a tanulásra, hogy nincsenek szegénységre született népek és örökletes »keleti sötétség«, hogy sötétség azoknak a fejében van, akik a történelmi véletlent saját erényüknek tudják be, és olyan fensőbbiséggel vallják magukat európainak [még magyarnak is], mintha koronás bölcső ringatta volna őket, az arisztokraták hagyományos butaságával előjognak véltve azt, ami kötelezettség, a gondolkodás közemberi kötelezettsége” [*Barbarus utazásai*, 25.]. Ezek az aktuális megállapítások azonban sosem végső igazságok vagy kinyilatkoztatások – már csak a szemlélő természetéből fakadóan sem –, pusztán a [mindig épp folyamatában megragadott, végtelenített] belső gondolatmenet valamely aktuális pontján rögzített pillanatfelvételek, helyzetjelentések gyanánt tűnnek fel.

Hasonlóan működnek a pályatársakról írt, hosszabb-rövidebb portrék, melyekben ugyancsak nem kizárólag a konvencionális műfaji funkciók érvényesülnek (noha ez utóbbi megvalósulásait is jelentős mulasztás volna figyelmen kívül hagyni, úgy mint az érzékeny, empatikus és máig releváns megfigyelésekkel élő *olvasó*, a briliáns műértelmező Orbán Ottó elemzőtevékenységét), hanem egyszersmind letűnt, s letűntségében mai korszakunkból jóformán hozzáférhetetlen, korábbi korszakok életpályáit, nehéz és nehezen értelmezhető sorslehetőségeit ismerjük meg. Ezek mátrixa, a Kádár-kori értelmiségi létezés és létezéslehetőségek végtelenül komplikált szöttese olyan útvesztő lehet a mai olvasó számára, melyben szinte csak a kilátástalan gondolati és morális tévelygés lehetősége kínálkozik. Orbán Ottó azonban épp az által, hogy minősítései nem ítéletek, igazságérzete pedig nem csak egyetlen adott helyzet és cselekedet megítélésére korlátozódik, sokkal inkább a kort és annak rendszerét-rendszereit, magát a mátrixot mutatja fel számunkra részeiben-részleteiben, eoizodikusán, szinte esettanulmányyszerűen, ahelyett, hogy önérdekű, elfogult, gyors ítélkezéssel, készen kapott, szubjektív igazságokat kínálna fel számunkra. Ennek egyik ékes példája az amúgy is roppant összetett Csoóri–Orbán-viszony megjelenése, nemcsak a két egykori barát [a Belvárosi Asztaltársaság két tagja] idővel bekövetkező eltávolodása okán, hanem azért is, ahogyan Orbán Ottó, soha szem elől nem tévesztve a maga mindenkori, sosem teljesen független és objektív helyzetét, Csoóri szerepét-szerepeit, egyes döntéseit is folyamatelvűen, a komplett emberi sors sokszempontú összetevőiként láttatja, végtelen együttérzéssel, mely szolidaritás azonban nem helyettesíti a jól-rosszul, így vagy úgy cselekvő értelmiségire mindenkor nehezedő felelősség szempontját. Nézzük csak meg, ahogy még 1979-es írásában például arról elmélkedik Csoóri esetében, hogy a „szerep megsokszorozhatja alakítója erejét, de egyben zsarnoki mohósággal kíván mind nagyobb részt a szerepvállaló életéből, még akkor is, ha a szerepvállalás, mint esetünkben is, egy költői alkat természetes

kiteljesedéseként, mondhatni, elháríthatatlan okból megy végbe” [*Rejtett működés*, 149.]. Majd, immáron Csoóri *Nappali hold* című, hírhedt esszéje megjelenésére reagálva, írása végén, Orbán, személyes és szakmai viszonyukat is hosszan elemezve-boncolgatva egyszerre jelenti ki: „Zsidónak vallani magunkat nem azt jelenti, hogy zsidóvá kell lennünk, vagy filoszemitává, hanem annak fölismerését, hogy világunkban az ember mint olyan potenciális zsidó. Bármelyikünk ébredhet arra, hogy mától fogva nincs rá vadászati tilalom. E tárgykörben a tisztesség tehát csak belülről szólhat, érintettként, tudva – ez a legkevesebb –, hogy milyen mély a kút, melybe belenéz. S hogy az ő itt mindig azt is jelenti: én. Nincs itt mit kibeszélni, újragondolni, átszabni” [*Rejtett működés*, 254–255.]. Néhány sorral lejjebb pedig: „Csoóri Sándor természetesen nem antiszemita, nem pogromokra bujtogató igric. Nemzedékem és a kortársi magyar költészet egyik leg tisztább költője ő, jó szándékú, közérdekű gondolkodó. Ez a költő most közreadott egy rosszul fölépített gondolatsort, fontos közügyben, érzékeny terepen hibásan érvelt. Ne kicsinyítsünk, és ne nagyítsunk. [...] ...itt nem egy törzsi háborúról van szó, hanem jóval többről; nem két bekezdésről, hanem az írás egészéről, Csoóri érvelési módjáról, egész érvrendszeréről. Tágabbra vonva a kört: mindannyiunk magyarságképéről. Módszertanilag arról, hogy hogyan közeledjünk vizsgálatunk tárgyához, a világhoz” [*Rejtett működés*, 255.].

Orbán esszéinek [egyáltalán: gondolkodásának, szemléletének] attitűdje megértésre törekszik, miközben a mások megértése és a mind tisztábban látni akarás vágya folyamatos önújraértékelésre sarkallja, nézőpontjának perspektívája, a szemléléshez használt kamera objektívja pedig egyszerre képes mutatni a megejtően személyeset és a nemzeti vagy egyetemes relevanciáját. Meggyőződésem szerint éppen ez, a pálcátörés, a végső, perdöntő szándékú minősítés szándékának és illúziójának hiánya teszi [világpolitikai trendektől, xenofóbiától, egyebektől függetlenül is] múlhatatlan, folyamatos aktualitásúvá Orbán Ottó ezen írásainak legtöbb darabját.

A fentiekben kiemelt példák nem kirívó, kimagasló teljesítményei és érdemei a kötetnek – egy-egy, elsősorban a *Boreász sörénye* kötetben közreadott, Orbántól megszokhatóan lebilincselő és bájos, noha néha az önisméltés, a bejáratott megoldások és fordulatok kifáradásának jeleit mutató, s emiatt feledhetőbb, rövidebb írás kivételével – a két részre osztott anyag összesen több mint ezer oldalnyi terjedelme egységesen magas színvonalon, s ami ugyancsak nem elhanyagolandó, önmagát olvastató, remek stílusérzékű, tehát: *szórakoztató* módon festi meg előttünk egyik legjelentősebb alkotónk szemléletének kialakulástörténetét és teljesnek ható, nagyszabású portréját, legyen szó akár az épp humorosságában, riasztó könnyedségében Karinthyt idéző módon megrázó *Az agyafűrt költő* négydarabos esszéfolyamáról, a hol komolyabb-szakmaibb, hol játékosabb műhelyesszékéről és rövidebb, játékosabb tárcákról, a tűpontos költő- és íróportrékról, a kvázi önmonográfiaként is olvasható *Honnan jön a költő?*-ről vagy az elsőre útirajznak tűnő, kvázi-énregényről.

Mire jutottam hát, válaszul, egyik, illetve másik töprengésem során? Ami e mostani könyvmegjelenést illeti: bár annak körülményei a materiálval járó munka, annak gondozása terén a végtetekig vitték a minimalizmus, mondjuk úgy, az energiatakarékosság elvét, mindezt egyben [valamicskét több jóindulattal] felfoghatjuk sajátos kiadói *statement* gyanánt is: Orbán írásai magukért beszélnek, önmagukban is megállják a helyüket. Amennyiben ennek artikulálása volt a szándék, a két kötet megerősíti ezt a preconcepciót,

és végső soron, a fentiek értelmében tényleges kultúrmisszióként is elgondolható Orbán Ottó értekező prózáinak mind több polcra való eljuttatása. Ami a másik dilemmát illeti, hogy megállják-e a helyüket ezek az írások önállóan is, a válasz: egyértelmű igen. Hogy mást, többet, összetettebb jelentéseket és átélhető élményt adnak-e a lírai életmű ismeretében; ugyancsak nem kérdés. De amennyiben a mostani megjelenés okán elindulhat talán valamiféle újraértékelése, újrafelfedezése az orbáni értekező prózának, a két a kérdés össze is függ, még inkább megerősítve minket abban, hogy nem pusztán egy reprezentatív, évfordulós kiadvány közreadásának igénye hívta életre a *Barbarus utazásai* és a *Rejtett működés* kiadását. Bízunk hát ebben, úgy legyen. *[Magvető]*

